

Český jazyk s nadhledem 9

PŘEHLED UČIVA

pro základní školy a víceletá gymnázia

Slovní zásoba a význam slova

Slovo a sousloví, význam slov

Slovo je skupina hlásek, které tvoří celek a mají svůj význam:

- **slovní** (věcný, obsahový, lexikální, slovníkový) – význam, který má slovo samo o sobě
- **mluvnický** (gramatický) – ve spojení s jinými slovy, vyjadřuje různé mluvnické kategorie

Zastoupením věcného a mluvnického významu se slova různých slovních druhů liší. Některá slova mají jak věcný, tak i mluvnický význam (např. podstatná jména), u některých převládá význam věcný (např. citoslovce), u jiných pak význam mluvnický (např. spojky).

Existují i různé vztahy mezi věcnými významy slov. Z tohoto hlediska pak rozlišujeme:

- **slovo nadřazené** – slovo významově nadřazené podřazenému slovu (např. slovo *strom* je významově nadřazené slovu *borovice*)
- **slovo podřazené** – slovo významově podřazené nadřazenému slovu (např. slovo *smrk* je slovo podřazené slovu *strom*)
- **slova souřadná** – slova na stejné významové úrovni (např. *borovice, smrk, modřín, tis*)

V některých případech se dosáhne vzniku nové významové jednotky teprve spojením dvou nebo i více slov. Jestliže nejde o pouhé náhodné, volné spojení slov, ale o spojení **stabilní, ustálené**, které teprve v této koexistenci **přináší nový věcný význam**, jde o **sousloví** (např. *střední škola, Spolková republika Německo, Hradec Králové, psací stůl*)

Slovní zásoba

Slovní zásobu uspořádávají a zaznamenávají slovníky. Existují jejich různé typy:

- **slovníky překladové** (dvou- i vícejazyčné) – např. *Česko-anglický a anglicko-český slovník*
- **slovníky výkladové**
 - **jazykové** – podávají výklad významu slova – jeho původ, výslovnost, mluvnické poučení, použití slova – např. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*
 - **encyklopedické** (naučné) – podávají výklad významu slova a širší poučení – např. *Ilustrovaná encyklopedie*
- **slovníky speciální**
 - o původu slov – např. *Český etymologický slovník*
 - cizích slov – např. *Akademický slovník cizích slov*
 - frazeologické – např. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*
 - věcné a synonymické – např. *Český slovník věcný a synonymický*
 - slovníky vlastních jmen – např. *Místní jména v Čechách*

Slovní zásobu tvoří všechna slova, která v jazyce existují. Žádný člověk není schopen užívat v daném jazyce všechna existující slova, a proto individuální slovní zásobu dělíme na:

- **aktivní** – slova, která běžně používáme v ústním i písemném jazykovém projevu
- **pasivní** – slova, kterým sice rozumíme, ale běžně nebo vůbec je neužíváme (např. některé odborné termíny, poetismy, knižní, slova hanlivá, s nimiž se neztotožňujeme a záměrně je neužíváme, nářeční výrazy)

Rozsah a obsah aktivní i pasivní slovní zásoby je individuální, závislý na mnoha okolnostech, např. na věku, vzdělání, sečtělosti mluvčího i jeho intelektu a sociálním postavení. Individuální slovní zásoba je vždy mnohem užší než celková slovní zásoba daného jazyka.

Aktivní a pasivní slovní zásoba souvisí i s pojmy:

- **jádro slovní zásoby** – slova, která jsou v jazyce stálá, nepostradatelná a běžně se používají v běžné komunikaci
- **okraj slovní zásoby** – slova, která pro běžné dorozumívání nepotřebujeme nebo která se rychleji mění (např. slova módní, knižní, odborné názvy)

Slovní zásoba jazyka se neustále rozvíjí – rozšiřuje se, obohacuje se o nová slova. Základními **způsoby obohacování slovní zásoby** jsou:

- **tvořením nových slov:**
 - odvozováním (vznikají odvozená slova – *stolek, prales*)
 - skládáním (vznikají složená slova – *vodovod, prácešopný*)
 - zkracováním (vznikají zkratky a zkratková slova – *OSN, Sazka*)
- přejímáním z cizích jazyků (*škola, leasing*)
- přenesením významu (*jádro atomu*)
- Mechanismem přenesení významu z významu základního na význam nový je **metafora** – přenesení na základě vnější podobnosti (např. *oko hurikánu* – podobá se tvarem) nebo **metonymie** – na základě vnitřní souvislosti (např. výrobek a místo jeho původu – *damašek – Damašek*)
- spojováním slov v sousloví (*písemná práce, Spolková republika Německo*)

Jednotlivá slova slovní zásoby nebývají osamocena – zpravidla tvoří **skupiny slov** vzájemně svázaných **podle různých hledisek**. Například:

- slova příbuzná (slova se společným kořenem) – tvoří slovní čeleď
- slova souřadná (slova spojená do skupin podle významu)
- slova stejného oboru (tvoří odborné názvosloví – terminologii určitého oboru)

Proměny jazyka a jeho slovní zásoby jsou nepřetržitým a velmi dynamickým procesem. Některá slova nově vznikají, další jsou nahrazována jinými.

Rozeznáváme následující **slova s časovým příznakem**:

- **archaismy** – slova zastaralá, která jsou v aktivní slovní zásobě nahrazena jinými
- **historismy** – slova označující věci či jevy související s minulostí, která však nebyla nahrazena jinými, nejsou zastaralá, užívají se zvláště v určitých odborných souvislostech
- **neologismy** – nově vzniklá slova; vzhledem k velké rychlosti technického a společenského vývoje mohou poměrně brzy platnost neologismu ztratit

Významové vztahy mezi slovy:

- **Synonymie: synonyma** (slova souznačná) – slova stejného nebo podobného významu
- **Antonymie: antonyma** – slova opačného, protikladného významu
- **Homonymie: homonyma** (slova souzvučná) – slova náhodně stejně znějící, která však svým významem spolu nemají nic společného, není mezi nimi žádný významový vztah. Homonyma je nutno odlišit od mnohoznačných slov. Mezi jednotlivými variantami mnohoznačného slova existuje vztah – jeden z významů je význam základní.

Rozvrstvení slovní zásoby

Podle slohového příznaku rozlišujeme slova:

A) spisovná

- **slohově neutrální** (*stůl, město, strom, psát, čestný, rozumně, na, svůj, otec, dívat se...*)
- **slohově zabarvená**
 - **slova hovorová** – na hranici spisovného jazyka, patří do spisovné slovní zásoby, ale jejich užití není v některých situacích úplně vhodné (*písemka, základka, ředitelovat, motorka, garsonka, koukat se...*)
 - **slova knižní** (*dlít(i), skonat(i), drahný, konati, jitro, soumrak, sklonek, slout...*)
 - **slova básnická** – poetismy (*vesna, luna, jeseň...*)
 - **odborné názvy – termíny** – kromě třídění terminologie podle jednotlivých oborů se rozlišuje i terminologie vědecká, určená pro specialisty v daném oboru a terminologie popularizační určená širší odborné i laické veřejnosti

B) nespisovná

- **slova obecné češtiny** – nespisovný jazyk poměrně hojně užívaný v Čechách, původním východiskem bývalá středočeská nářečí
- **slova nářeční** – specifická slovní zásoba jako pozůstatek určité izolovanosti daných oblastí v minulosti
- **slova slangová** – specifická slovní zásoba některé profesionální nebo zájmové skupiny, např. *slang studentský, „ajťácký“, železničářský, herecký...*
- **slova argotická** – argot = „slang“ kriminální společenské spodiny, původní motivací snaha o utajení nezákonných záměrů

Rozvrstvení slovní zásoby

Podle původu rozeznáváme:

- **slova domácí** – slova českého původu (např. *mládě, odřenina, pěšky, zavolat, šidit*)
- **slova zdomácnělá** – slova cizího původu, jejichž cizí původ zpravidla ani nepoznáme (např. *košile, klobouk, plech, škola, jablko*)
- **slova přejatá** – slova cizího původu, která jsou
 - běžně užívaná, pravopisem se přizpůsobila (např. *auto, rekreace*)
 - méně častá (např. *extrémní, export*)
 - omezená na určitý obor (např. *anoda, neuron*)
 - mezinárodní, užívaná většinou kulturních národů (např. *prezident, motor*)
- **slova cizí** – na rozdíl od předcházejících kategorií nejsou součástí slovní zásoby českého jazyka, v jazykovém projevu se ale přesto vyskytují
- **odborné názvy – termíny** – jednoznačně vymezené pojmy, jejich soubor nazýváme terminologie

K některým mezinárodním slovům neexistují v češtině domácí náhrady (např. *molekula, atom, technika, televize, fyzika, telefon*)

Při užívání přejatých slov dbáme na spisovnou výslovnost a na to, abychom slova užívali v tom významu, který skutečně mají. Užívání cizích slov bez pochopení jejich významu je směšné.

Rychlý rozvoj společnosti, rozvoj vědy a techniky s sebou přináší **nutnost pojmenovat nové jevy** (např. *privatizace, laser, leasing, procesor, notebook, esemeska, mobil, dataprojektor, tablet*), a tak se zvětšuje počet cizích slov v jazyce.

Rozumné a uvážené přejímání slov náš národní jazyk neohrožuje, a jestliže se navíc přejímají slova mezinárodní, naopak pomáhá v mezinárodním dorozumění. Samoučelný gejíř cizích slov v situacích, kdy máme k dispozici plnohodnotná česká synonyma, však někdy svědčí o nedostatku jazykové vyspělosti a pokory, se kterou bychom měli ke svému národnímu klenotu přistupovat.

Nauka o tvoření slov

Stavba slova

Stavební části slova – morfémy (nejmenší významové jednotky)

- **kořen** – nositel věcného významu, dále nečlenitelný, **společný všem slovům příbuzným** – např. *les-ní, les-ík, les-ník, pra-les, po-les-ný*
- **předpona** – stojí před kořenem nebo základovým slovem: např. *při-nést, pře-krásný*
- **přípona** – stojí za kořenem – např. *kamen-n(ý), kov-ář, stol-ek*
- **koncovka** – část slova nesoucí mluvnický význam, mění se při ohýbání: např. *škol-u, škol-y* – pádová koncovka
- **kmen** – část slova, která zůstane po oddělení koncovky, část slova nemění se při ohýbání: např. *prac-e, chovatelk-a, horsk-ý, dělal-i*

Vzhledem k tomu, že v některých slovech se může vyskytnout více než jedna předpona nebo více než jedna přípona, užíváme i širší pojmy **předponová část** a **příponová část** (např. *před-za-hrád-k(a)* – 2 předpony, *vý-znam-n-ějš(i)* – 2 přípony).

Tvoření slov

Nová slova se tvoří:

- **odvozováním** – z jednoho základového slova je různými slovotvornými prostředky utvořeno slovo odvozené (odvozenina)
- **skládáním** – ze dvou nebo i z více základových slov se tvoří slovo složené (složenina); vznikají složeniny:
 - **vlastní** – části složeniny nelze jen mechanicky rozdělit na původní slova, slovotvorným prostředkem je spojovací samohláska (*modrooký, černožem*)
 - **nevlastní** – mechanicky jdou rozdělit na původní základová slova (*práceschopný* – schopný práce)
- **zkracováním** – z více základových slov vznikají:
 - **zkratky** (*ČR, OSN*)
 - **zkratková slova** – *Sazka* (sázková kancelář), *Čedok* (Československá dopravní kancelář); zkratkové slovo skloňujeme jako kterékoli jiné slovo

Základní pojmy

- **základové slovo** – slovo, z něhož je utvořeno nové slovo
- **odvozené (složené) slovo** – nově vzniklé slovo
- **slovotvorný základ** – část společná (ne vždy úplně totožná) pouze pro 2 slova – základové a odvozené
- **slovotvorný prostředek** – předpona, přípona, koncovka nebo i jejich kombinace (*pra-les, ran-ní, ps-í, pod-pat-ek, pod-zámč-í*)
- **hláskové změny** – změny vzniklé při tvoření slova ve slovotvorném základu

Prefix – předpona, sufix – přípona.

Tvarosloví

Slovní druhy

Podstatná jména

Druhy podstatných jmen

Podstatná jména dělíme podle několika hledisek:

- **podstatná jména konkrétní** – názvy osob, zvířat, věcí; označují to, co můžeme vnímat většinou našich smyslů;
- **podstatná jména abstraktní** – názvy vlastností, dějů, činností, stavů a vztahů; označují to, co smysly vnímat nemůžeme

Podstatná jména **konkrétní** dělíme na:

- **obecná** – ta, která svým věcným významem charakterizují osobu, zvíře nebo věc obecně (např. *otec, pes, dům*)
- **vlastní** – ta, která označují určitou konkrétní osobu, zvíře nebo věc – jsou jejich jménem (např. *Novák, Alík, Říp*); podle významu rozeznáváme vlastní jména osobní, národní, zeměpisná, místní

Mluvnické kategorie podstatných jmen

Pád – vyjadřuje vztah podstatného jména k jiným slovům ve větě:

- **prostý** – četli básně,
- **předložkový** – *šel po pěšině*; předložkový pád v češtině je jen šestý: *mluvili o kamarádovi*.

Jiné dělení: a) pád přímý (1. a 4.), b) nepřímý (ostatní pády)

Číslo (jmenné) – vyjadřuje protiklad jednotliviny a mnohosti:

- **jednotné** – k označení jedné osoby, zvířete, věci – *chlapec, kůň, květina*
- **množné** – k označení více osob, zvířat, věcí – *chlapci, květiny, ruce*

Číslo není totožné s označením počtu, existují skupiny slov se zvláštním vztahem ke kategorii čísla, mají jen tvar čísla jednotného, nebo množného:

- **jména pomnožná** – mají tvar množného čísla, ale označují jednu věc – *dveře, Čechy, játra*
- **jména hromadná** – mají tvar jednotného čísla, ale označují větší počet předmětů stejného druhu – *dříví, loďstvo, chytrost*
- **jména látková** – označují tvarem jednotného čísla látku samu bez ohledu na množství – *káva, mouka, písek*

Rod – mluvnický, (gramatický; jmenný), rozlišujeme podle tvaru jména:

- **mužský životný a neživotný** (*kocour, systém*)
- **ženský** (*cesta*)
- **střední** (*zlato*)

Životnost a neživotnost je vyjádřena jen u **mužského** rodu, a to **shodou tvarů 2. a 4. pádu u životných** podstatných jmen a **1. a 4. pádu u neživotných**.

Mluvnický neživotná jména mohou pojmenovávat živé bytosti (*dobytěk, skot, hmyz*).

Některá podstatná jména mají tvar rodu mužského životného i neživotného (*slanečci leželi na pultě i slanečky ležely na pultě; ukazatelé směřovali i ukazatele směřovaly; bacili se množili i bacily se množily*).

Vzor není mluvnickou kategorií, neboť slovo jej nevyjadřuje svým tvarem; je to slovo modelové, vzorové sloužící k analogickému vytvoření tvarů.

Přídavná jména

Vyjadřují vlastnosti osob, zvířat, věcí nebo jevů označených podstatným jménem, anebo jejich význam blíže určují, vyjadřují vztah.

Druhy přídavných jmen: **tvrdá** (vzor *mladý*), **měkká** (vzor *jarní*), **přivlastňovací** (vzory *otcův, matčin*).

Mluvnické významy: vyjadřují pád, číslo, rod (přiřazujeme ke vzorům).

Skladebně jsou přídavná jména ve větě nejčastěji shodným přívlastkem, někdy doplňkem, jmennou částí přísudku: *malý dům, babička seděla unavena, přítel byl velmi známý.*

Tvary přídavných jmen: dlouhé, složené – *zdravý, cizí*; krátké, jmenné – *zdráv, mlád*.

Zopakujte si: **zápis koncovky přídavných jmen přivlastňovacích podle rodu a pádu:**

1. p. mn. č. rodu mužského

Petrovi sourozenci jsou dvojčata.
Petrovy návrhy byly zajímavé.

4. p. mn. č. rodu mužského

Pozval jsem Petrovy kamarády.
Půjčil jsem si Petrovy sešity.

1. p. mn. č. rodu ženského

Petrovy hry leží na stole.

4. p. mn. č. rodu ženského

Přečetl jsem si Petrovy knihy.

Stupňování přídavných jmen (trojí stupeň vlastnosti, vyjádření míry vlastnosti):

- **1. stupeň – pozitiv:** *vřelý, něžný, sladký, hezký*
- **2. stupeň – komparativ:** *-ejší – vřelejší, -ější – něžnější, -ší – sladší, -čí – lehčí*
- **3. stupeň – superlativ:** tvoříme od 2. stupně (komparativu) přidáním předpony *nej-*

Při stupňování **dochází často ke změně souhlásky**, např. *hluchý – hlušší, tichý – tišší, drahý – dražší*.

Často chybujeme ve tvarech 1. a 5. pádu rodu mužského životného množného čísla přídavných jmen tvrdých. Některé souhlásky se před koncovkou *-í* mění:

k v **c** hezký – hezcí

ch v **š** hluchý – hluší

h v **z** drahý – draží

ský v **šti** arabský – arabští, lotyšský – lotyšští

cký v **čtí** mladický – mladičtí, jilemnický – jilemničtí

čků v **čcí** maličký – maličcí, mladičký – mladičcí

Zájmena a číslovky

Zájmena

Zastupují podstatná nebo přídavná jména, mají tedy ve větě stejnou funkci jako podstatná nebo přídavná jména.

Skloňování zájmen:

- **bezrodých:** zájmena bezrodá (*já, ty, my, vy, se*) mají zvláštní skloňování
- **rodových:** rodová zájmena skloňujeme podle tvaru ve 2. pádu j. č. podle vzorů zájmených (*ten, náš*), nebo podle vzorů přídavných jmen (*mladý, jarní*)
- zájmena **přivlastňovací** *jeho* a *jejich* jsou nesklonná, nemění tvary

Zájmena svými tvary vyjadřují **pád, číslo, rod** – zájmena rodová (zájmena bezrodá mají pro všechny rody jeden tvar).

Druhy zájmen – osobní, přivlastňovací, ukazovací, tázací, vztažná, neurčitá, záporná.

Číslovky

- **určité** (dají se vyjádřit čísly) a **neurčité** (nedají se vyjádřit čísly) – např. *dvacet, mnoho*
- některé vyjadřují **rod** (*druhý, -á, -é; milion*), některé jsou **bezrodé** (*s osmi kamarády, dívkami, kuřaty*)
- vyjadřují **počet**, pojmenovávají čísla (základní), vyjadřují pořadí (řadové), číselné označení počtu druhů (druhové), počet opakování děje a násobnost (násobné)
- některé se dají **skloňovat**, některé jsou **nesklonné** (např. *dvakrát*)

Skloňování číslovek:

- **jeden**, -a, -o – jako *ten, ta, to*
- **dva, oba** – *dvou, dvěma, o dvou, s dvěma*
- **tři, čtyři** – jako *kost* (ale se *třemi*, bez *čtyř* i *čtyřech*)
- **pět až devadesát devět** – jen koncovka *-i*
- **sto, tisíc, milion, miliarda** – podle vzorů podstatných jmen
- **číslovky druhové a násobné** – podle vzorů *mladý, jarní*

U složených číslovkových výrazů skloňujeme (i píšeme) každý člen zvlášť (např. *s pěti tisíci třemi sty padesáti osmi*).

Slovesa**Přechodníky**

Vyjadřují číslo, relativní čas (ve vztahu k jinému ději), slovesný rod, vid a jmenný rod.

přechodník přítomný			přechodník minulý		
<ul style="list-style-type: none"> • od kmene přítomného sloves nedokonavých • vyjadřuje současnost s dějem slovesa v přísudku v přítomnosti, minulosti, budoucnosti Např. <i>Petra, sedíc v křesle, pije horký čaj.</i> (<i>sedí a pije</i>)			<ul style="list-style-type: none"> • od kmene minulého sloves dokonavých • vyjadřuje předčasnost před dějem slovesa v přísudku Např. <i>Vystoupiv z vozu, rychle odcházel.</i> (<i>nejdřív vystoupil, pak odcházel</i>)		
rod mužský č. jedn.	rod mužský č. jedn.	rod muž., ženský a stř. č. množ.	rod mužský č. jedn.	rod mužský č. jedn.	rod muž., ženský a stř. č. množ.
-a (třesa)	-ouc (třsouc)	-ouce (třsouce)	-0 (odnes)	-ši (odnesši)	-še (odnesše)
-e (váže)	-íc (vážíc)	-íce (vážíce)	-v (seskočiv)	-vši (seskočivši)	-vše (seskočivše)

Poznámka:

Z přechodníků se tvoří přidáním koncovky *-í* přídavná jména slovesná – *sedící, mávající, hrající, čistící; navrátilší se, odešedší*.

Slovesa nepravidelná: být, jíst, vědět, vidět, mít, jít

Časování slovesa být:

přítomný čas – *jsem, jsi, je(st), jsme, jste, jsou*; **rozkazovací způsob** – *buď, buďme, buďte*

budoucí čas – *budu, budeš, bude, budeme, budete, budou*

podmiňovací způsob – *byl bych, byl bys, byl by, byli bychom, byli byste, byli by*

příčestí minulé/činné – *byl*; **přechodníky** – *jsa, jsouc, jsouce; byv, byvši, byvše*

Slovesa se z významového hlediska dělí na:

- **plnovýznamová:** např. *napsat, smát se, myslet si*
- **neplnovýznamová:**
 - modální (způsobová): např. *chtít, muset, mít (povinnost), moct, smět*
 - fázová: např. *začít, končit, přestat*
 - pomocná: sloveso *být* tvořící složené slovesné tvary, např. *psal jsem, smála bych se, budu psát*
 - sponová: *být, stát se / stávat se*, např. *je milý, stal se lékařem*

Příslovce

Vyjadřují různé okolnosti děje nebo vlastnosti: *setkali se doma, velmi chytrý, příliš mnoho*.

Příslovce jsou většinou odvozena z přídavných jmen (*veselý – veselé*). Vznikla také ustrnutím prostého pádu (*kolem*) nebo spojením předložky a jména = příslovečná spřežka (*zrána, z paměti*). Přísllovečné spřežky se píší dohromady jako jedno slovo.

Druhy příslovcí:

- místa (*doma, tudy*), *byl doma*
- času (*večer, dlouho*), *dlouho četl*
- způsobu (*obratně, vesele*), *mluvil vesele*
- míry – stupně vlastnosti (*velmi, trochu*), *byl velmi mladý*
- příčiny (*úmyslně, proto*), *udělal to úmyslně*

Stupňování příslovcí:

2. stupeň: *-ej/-ěji* (tišeji, zdravěji)
-e (dále, výše)
 nepravidelně (*dobře – lépe, brzy – dříve*)
3. stupeň: *nej- + 2. stupeň* (*nejtišeji, nejdále, nejlépe*)

Předložky a spojky

Předložky

jsou významově nesamostatné, ve spojení s podstatným jménem tvoří **předložkovou vazbu** (*v lese, s kamarády*).

- **vlastní předložky** – jsou pouze předložkami (*za, v, do, pro, nad*)
- **nevlastní předložky** – mohou být i jiným slovním druhem (*kolem, místo, proti, blízko*)

Spojky

spojují věty nebo větné členy.

- **spojky souřadící:** mezi hlavními i vedlejšími větami v souřadném poměru nebo větnými členy v několikanásobném větném členu (např. *a, i, nebo, ale, proto, neboť*); **slučovací, odporovací, stupňovací, vylučovací, příčinné/důvodové/vysvětlovací, důsledkové**
- **spojky podřadící:** mezi větou závislou a větou řídicí (např. *že, aby, když, protože, až*)

Funkci spojky může mít i jiný slovní druh. Spojovacím výrazem může být vztažné zájmeno: *kdo, co, jaký, který, jenž*; i vztažné příslovce: *kde, kdy, jak, tak...*

Skladba

Stavba věty a souvětí

Věta a výpověď

Každou myšlenku, oznámení, vzkaz, rozkaz, varování apod., které proneseme v **konkrétní komunikativní situaci**, nazýváme **výpověď**.

Konkrétní **komunikativní situaci** rozumíme výsek skutečnosti v určitém konkrétním čase a prostoru, za přítomnosti určitého počtu lidí, v určitém známém či neznámém prostředí. V těchto neopakovatelných a jedinečných komunikativních situacích se dorozumíváme.

Nejmenší jednotkou komunikace je **výpověď**, tedy útvar řeči. Výpovědí může být např. jedno slovo.

Základní znaky výpovědi:

1. Je zakotvena vždy v určité situaci.
2. Většinou má věcný obsah, tedy o něčem vypovídáme, něco o něčem tvrdíme, na něco poukazujeme apod. Např. *Michal si koupil nový mobil.* je výpověď, která obsahuje tvrzení, že Michal získal koupí pro sebe novou věc a tou věcí je mobilní telefon. Výpovědí je ale např. také celek *Psst!* Tato výpověď je bez obsahu, vybízíme ostatní, aby byli zticha, aby nás nerušili, a obvykle jí i něco docílíme (ostatní ztichnou, i když ne vždy).
3. Každá výpověď bez výjimky má tzv. **komunikativní funkci**. Každou výpovědí její tvůrce (mluvčí nebo pisatel) něco sleduje, každá výpověď má nějaký cíl. Komunikativních funkcí je mnoho. Uvedeme si několik příkladů těch základních: *Zítřejší vyučování odpadá.* (funkce oznamovací), *Kolik máš sourozenců?* (dotaz), *Přijdeš večer?* (dotaz), *Kéž už by byly prázdniny!* (přání), *Uděláš to pro mě?* (prosba), *Budu ti vždy pomáhat.* (slib), *Ne abys tam chodil.* (varování), *Otevři okno.* (výzva), *Sednout!* (rozkaz).

4. Každá výpověď má svou gramatickou (formální) podobu. Většinu výpovědí tvoří jednoduché věty, tedy např. *Včera pršelo. Co bylo dnes k obědu? Přijď dnes večer. Máš už to nové CD?* Mnoho výpovědí je však založeno na útvaru, který neobsahuje určitý slovesný tvar, není tedy v tomto smyslu větou. Např. *Super auto!* Takový základ nazýváme **větný ekvivalent**. Výpověď bývá obvykle součástí vyšších celků, nestojí tedy osamocena. Je většinou součástí celých textů, promluv.

Výpověď je neopakovatelná, jedinečná, nejmenší jednotka komunikace, která má vždy svou komunikativní funkci, je vždy zakotvena v konkrétní komunikativní situaci, má obvykle svůj věcný obsah a je obvykle součástí rozsáhlejšího textu.

Věta je útvar obsahující určitý slovesný tvar. Bez určitého slovesného tvaru věta neexistuje. Věta je jednotka jazykového systému. Základem věty je vztah přisuzování. Např. *David přišel pozdě. David přijde pozdě. David by byl téměř přišel pozdě.*

Ve všech těchto větách je podmět, jsou to větné struktury **podmětové**. Ve větě *Venku od rána sněží.* je také určitý slovesný tvar, tedy nejdůležitější část věty, ale není v ní podmět. Podmět v takové větě nejsme schopni vyjádřit ani označit. Takovým větám, které mají jen přísudek, říkáme věty **bezpodměté**.

Věta jednoduchá – centrum věty tvoří jeden určitý slovesný tvar. Např. *Sousedův pes běží po chodníku.*

Souvětí:

- větný celek, který vyjadřuje složitější myšlenku nebo více myšlenek,
- skládá se ze dvou nebo více vět jednoduchých,
- věty jsou spojeny spojkami nebo i bezspojčně, v mluveném projevu pauzami.

Věty dvojčlenné obsahují oba základní větné členy, podmět a přísudek. Např. *Nikdo to neviděl. Jarmila píše e-mail. Štěně je hravé. Vstupné dobrovolné.*

Věty jednočlenné (bezpodměté věty) – větný obsah můžeme vyjádřit jen jedním základním členem. Jejich základem je slovesný tvar určitý. Např. *Stmívá se. Stýská se mi.*

Větné ekvivalenty (jednočlenné věty neslovesné) – základem může být podstatné nebo přídavné jméno, příslovce, částice, citoslovce nebo slovesný tvar neurčitý. Např. *Ticho. Krásné! Všichni vpravo. Zajisté. Bác!*

Tvoření věty a souvětí

Základem věty je určitý slovesný tvar, který potřebuje jistá významová doplnění. Např. sloveso *spí, leží, sedí* vyžaduje doplnění: *kdo*, např. *David spí.*

Slovesa *dal, vzal, daroval, věnoval, sebral, odebral* vyžadují nejnnutnější doplnění: *kdo, komu* a *co*. Např. *Petr věnoval Monice knihu.* Stejná doplnění „potřebují“ všechna uvedená slovesa:

<i>Petr</i>	<i>věnoval</i>	<i>Monice</i>	<i>knihu.</i>
činitel děje	děj	adresát	co je dějem zasaženo

Sloveso *věnoval* ve tvaru určitém „rozhoduje“ o nejnnutnějších doplněních. Útvar *Petr věnoval Monice* nebo *Petr věnoval* nejsou smysluplné české věty, jsou to neúplné, chybné věty.

Sloveso *věnoval* vyžaduje tedy tři nutná doplnění (odborně se říká, že je trojvalenční). Této schopnosti sloves vázat na sebe další nutná doplnění říkáme **valence**, a proto mluvíme o **valenční skladbě**.

Existují slovesa **jednovalenční** (vyžadují jedno doplnění – *Petr spí*), **dvouvalenční** (*Petr píše úkol, Jana čte knihu, Jitka miluje hudbu.*) a **trojvalenční** (*Petr věnoval Monice knihu, výbor zvolil bratra předsedou.*)

Slovesa jako *prší, sněží, mrholí, stmívá se* nevyžadují žádné nutné doplnění. Říkáme jim **bezvalenční**.

Petr věnoval Monice knihu je tzv. **základ věty**. Je to minimální věta. Může být libovolně rozvíjena a rozšiřována, ale pořád bude mít stejný model. Např. *Petr, můj mladší bratr, včera dal Monice, své kamarádce z dětství, k narozeninám knihu o historii naší země.*

Skladební dvojice

Ve **skladební dvojici** můžeme rozlišit tyto **formální prostředky vyjádření skladebních vztahů**:

- a) **shoda** – závislý člen se shoduje s řídícím členem v pádě, čísle, rodě, případně v osobě, čísle a v rodě:
 - v přísudku (*skřivan zpíval*) – shoda v osobě, čísle a ve jmenném rodě,
 - v přívlastku shodném (*krásný den*) – shoda v pádě, čísle a ve jmenném rodě,
 - v doplňku shodném (*přišel jsem rád*) – shoda v pádě, čísle a ve jmenném rodě.
- b) **řízenost** – řídící člen určuje pád členu závislého:
 - v předmětu (*trhali tulipány*),
 - přívlastku neshodném (*sběr jahod*).
- c) **přimykání** – řídící člen neurčuje tvar členu závislého, je mezi nimi pouze významový vztah:
 - u příslovecného určení (*přišel brzy, šel domů, rychle četl*),
 - u doplňku neshodného (*vyučil se elektromechanikem*).

Mluvnický zápor

1. Mluvnický zápor – popírá buď obsah věty, nebo větného členu.

a) Záporné věty obsahují určitý tvar slovesný záporný (se zápornou předponu *ne-*). Např.: *Tu píseň neznám.*

Záporka *ne-* se spojuje:

- v minulém čase a v podmiňovacím způsobu přítomném s tvarem (příčestím) významového slovesa, např. *nepodíval jsem se, nepodíval bych se,*
- v budoucím čase a v tvarech trpného rodu s tvarem pomocného slovesa *být*, např. *nebudu se dívat, nejsem přihlášen,*
- u jmenného přísudku se sponou (*být*), např. *není, nebyl zdrav.*

b) Někdy se nepopírá obsah celé věty, nýbrž jen některý větný člen. Tento zápor se vyjadřuje zpravidla záporkou *ne-*. Např.: *Stalo se to ne mou vinou.*

2. Slovní zápor (lexikální) – záporný význam je součástí věcného významu slova a vyjadřuje se záporkou *ne-*, např. *nekuřák, nepravý, nepřítel, nejeden*. Někdy již ani slovo bez záporky *ne-* neexistuje nebo je zcela zastaralé, má věcný význam samostatný, např. *nenávidět* (není návidět), *nesmírný, nemluva; smírný a mluva* mají věcný význam samostatný.

Setká-li se ve větě zápor mluvnický se záporem slovním, význam věty je kladný (s náznakem neurčitosti). Např. *To není neštěstí.*

Podle Stručné mluvnice české § 145

Významové poměry mezi souřadně spojenými větnými členy a vedlejšími větami

Významové poměry jsou stejné i mezi souřadně spojenými větami hlavními.

Významový poměr:

- **1. slučovací – a, i, ani, nebo, také**
Do kina můžeš jít s tetou nebo s babičkou. Maminka řekla, že Tomáš nepůjde bruslit a nesmí jít ani do kina.
- **2. stupňovací – ba, dokonce, ba i, dokonce i, nejen – ale i**
Tvářil se vesele, ba šťastně. Dohadovali se, co by mu mohli napsat, dokonce co by mu namalovali.
- **3. odporovací – ale, avšak, však, nýbrž, jenže, sice – ale**
Hrála překrásně, ale krátce. Je známé, že brzy na jaře slunce svítí, jenže ještě nehřeje.
- **4. vylučovací – nebo, anebo, buď – nebo, buď – anebo**
Vezmu si buď šaty, nebo sukni. Na dovolenou pojedeme buď autem a trajektem, anebo poletíme letadlem až na ostrov.
- **5. příčinný (důvodový) – neboť, vždyť, totiž**
Zahrada byla nejlepším místem k odpočinku, neboť byla místem nejnižším. Nepůjdeme na procházku, vždyť prší. Hana říkala, že mě neslyšela volat, byla totiž v koupelně.
- **6. důsledkový – proto, a proto, tedy, a tudíž, a tak**
U kamen bylo teplo, a tedy příjemně. Stěžovala si, že jí bolí noha, a proto musí chodit opatrně.

Komunikace a sloh

Úvod do učiva slohu

Nauka o slohu (stylistika) zkoumá styly jazykových projevů člověka.

Cílem slohu je naučit se vytříbenému ústnímu nebo písemnému projevu, proto poznáváme způsob zpracování obsahu, věnujeme pozornost výběru jazykových prostředků, jejich uspořádání a využití v jazykových projevech.

Úvaha – útvar slohového postupu úvahového. Autor se zamýšlí na základě získaných poznatků nad problémem, snaží se dospět k obecnějšímu závěru. Hloubka úvahy je ovlivněna autorem.

Vyskytuje se:

- **v uměleckých dílech** (součást řeči vypravěče vysvětluje, zdůvodňuje děj, jednání postav; součást řeči postav obsahuje úvahy, jak se chovat, rozhodování, hodnocení jiných; subjektivní charakter)
- **v publicistice** – úvodník, komentář (subjektivní charakter)
- **ve vědeckém díle** – na začátku nebo v závěru (výhledy, perspektivy), posuzování problému, hlediska, různé názory, komentování názorů, vlastní myšlenky

Společné rysy úvahy **s výkladem**: práce s fakty, vztahy mezi nimi, hodnocení

Rozdílné rysy: vyvozuje obecné závěry, ale nepoučuje, chce přivést k zamyšlení; subjektivní postoje a názory autora – odraz ve volbě prostředků; témata – různorodost, aktuální jevy, obecné otázky

Návrh osnovy:

1. **Úvod** – cíl úvahy
2. **Vlastní úvaha** – přemýšlení, uvažování, hodnocení; dílčí myšlenky a shrnutí (pozor na předčasné zobecňování)
3. **Závěr** – zdůraznění, shrnutí, vyvození základní myšlenky úvahy

Řečnické útvary = projev, proslov, přednáška

Proslov:

- menší míra oficiálnosti než projev
- tematicky mnohostranný (gratulační proslov k maturantům, proslov k rodičům na rodinné oslavě narození nového člena rodiny, blahopřejná řeč k sňatku...)
- přímý kontakt s posluchači
- využívání neverbálních prostředků (mimika, gesta...)
- otázky přímé, nepřímé i řečnické

Návrh osnovy:

1. **Úvod** – a) oslovení posluchačů, získání sympatií, b) důvod proslovu
2. **Stěž** – vlastní rozvedení myšlenek
3. **Závěr** – zakončení proslovu a poděkování za pozornost

Nezapomeňte:

- způsob přednesu má vliv na působivost
- je nutná jasná, zřetelná, plynulá řeč (srozumitelnost); zachovávat zásady spisovné výslovnosti
- vhodné členění na úseky (frázování), intonační předěly mezi větnými úseky – pauzy
- vhodné tempo řeči (ohled na posluchače)
- společenské chování řečníka

Diskuse je výměna názorů na určité téma, rozprava, debata. Polemika v diskusi je konfrontace různých názorů.

Řízení diskuse:

1. zahájení; seznámení s problémem,
2. soustředování na dané téma, dílčí otázky,
3. aktivizace diskuse, usměrňování (kdo řídí diskusi, sám nediskutuje),
4. závěr, řešení, shrnutí.

Panelová diskuse je obvykle diskuse odborníků probíhající před diváky.

Fejeton – útvar publicistický. Užívá jazykové prostředky uměleckého funkčního stylu.

Představuje drobná zajímavá **aktuální** témata všedního denního života v novém pohledu.

Stanovisko autora je zpracováno **zábavným, ironickým** nebo **humorným** tónem, **vtipně** a **duchaplně** s **cílem kritizovat** veřejný jev, vyvolat okamžitou reakci, snahu věc napravit; fejeton má pointu, obsahuje vtipné formulace, neotřelé, komické spojování slov, neobvyklá slovní spojení (nadsázka, obraznost, fantazie), hovorové prostředky, ironii, satiru, zpravidla má i působivý titul.

Životopis

Co by měl váš životopis obsahovat:

- jméno, datum a místo narození, bydliště, údaje o rodině, kontakt na vás
- přehled o školní docházce, prospěchu
- znalost jazyků, zvláštní vědomosti či dovednosti
- zájmy, event. úspěchy v zájmové činnosti
- zdravotní stav
- záměr, důvod, proč je tento životopis zpracován
- podpis, místo, datum

Funkční styly

1. Styl prostěsdělovací (hovorový)

- typický pro běžný komunikační styk
- spontánní, soukromý, dialogický projev
- používá slova běžné slovní zásoby, hovorová slova, nářečí, obecnou češtinu, citově zabarvené výrazy
- **slohové útvary** – prosté vypravování, jednoduchý popis, zpráva, oznámení

2. Styl odborný

- typický pro odbornou komunikaci
- odborné názvy, terminologická sousloví
- najdeme ho ve vědeckých publikacích, učebnicích, odborných a populárně naučných časopisech
- **slohové útvary** – výklad, přednáška, diskuse, odborný popis, charakteristika, kritika, popis pracovního postupu (návod)
- vědecký (podává výsledky vědeckého výzkumu), prakticky odborný (právní, obchodní, ekonomický), popularizační (popularizuje vědecké poznání), učební styl

3. Styl administrativní

- typický pro úřední jednání
- ustálené obraty, slova citově neutrální, jednoznačná vyjádření
- **slohové útvary** – zpráva, oznámení, objednávka, zápis, smlouva, potvrzení, poštovní poukázka, úřední dopis, žádost, životopis, posudek

4. Styl publicistický

- typický pro noviny, časopisy, hromadné sdělovací prostředky (rozhlas, televizi)
- poučuje, informuje, vzdělává, přesvědčuje – získává, ovlivňuje
- aktuální, srozumitelný
- frazeologická spojení, slova cizího původu, hodnotící pojmy
- snaha o rychlou a stručnou informaci, názornost
- **slohové útvary** – zpráva, oznámení, inzerát, plakát, úvahové články, komentář, úvodník, fejeton, sloupek, reportáž, črta, interview

5. Styl umělecký

- typický pro básnická, prozaická (beletristická) a dramatická díla
- jeho cílem je vyvolat intenzivní citový prožitek, tj. působit na rozum, cit, fantazii
- spisovný jazyk i nářečí, obecná čeština, slang, argot, obrazná pojmenování, citově zabarvená slova, básnické jazykové prostředky
- **slohové útvary a formy** – vypravování, báseň, píseň, povídka, pohádka, báje, román, bajka, činohra, tragédie, komedie

Mezi funkčními styly se uvádí i další, např. funkční styl řečnický (rétorický), styl korespondence.

